



An Examination of *Tafsir al-Tasnīm* and a Quantitative Review of Its Referenced Sources (A Case Study of Surah al-Hamd)

Sedigheh Kashefi¹

Fatemeh Alaei Rahmani²

Received: 2021/12/18 • Revised: 2024/09/25 • Accepted: 2025/04/14 • Published online: 2025/05/28



Abstract

One of the prominent exegetical works is *Tafsir al-Tasnīm*, which is the result of the research, organization, and compilation of Qur'anic exegesis lectures by Ayatollah Jawadi Amoli. Since understanding the sources of a scholarly work significantly contributes to a deeper comprehension of its content and enhances its academic value, this paper focuses on a quantitative analysis of the sources used in *Tafsir al-Tasnīm*, specifically the first volume which interprets *Surah al-Hamd*. The analysis includes categorizing Qur'anic and non-Qur'anic references, examining non-Qur'anic sources based on the century of the author's death, sectarian affiliation, and other criteria. Using Excel software, comparative charts and tables were generated, followed by statistical analysis of the referenced materials. Key findings include Ayatollah Jawadi Amoli's strong emphasis on interpreting the Qur'an through other Qur'anic verses,

1. M.A. in Qur'anic Sciences and Hadith, Faculty of Theology, Al-Zahra University, Tehran, Iran. (Corresponding Author). Email: Skashefi255@gmail.com

2. Associate Professor, Department of Quranic Studies and Hadith, Faculty of Theology, Alzahra University, Tehran, Iran. Email: f.alaei@alzahra.ac.ir

* Kashefi, S. Alaei Rahmani, F. (2025). An Examination of *Tafsir al-Tasnīm* and a Quantitative Review of Its Referenced Sources (A Case Study of *Surah al-Hamd*). *Journal of Studies of Quranic Sciences*, 6(22), pp. 155-186. <https://doi.org/10.22081/jqss.2025.62451.1152>

which is highly frequent throughout the work. Among hadith sources, the scholar gives clear priority to Shia traditions. These findings contribute to a deeper understanding of this exegetical work and affirm its scholarly reliability.

Keywords

Ayatollah Jawadi Amoli, Qur'anic Exegesis, *Tasnīm*, Exegetical Sources, *Surah al-Hamd*.

دراسة في "تفسير تسنيم" وتحليل كمي لمصادره المرجعية (دراسة حالة "سورة حمد")

صديقة كشفي^١ فاطمة علاني رحمانی^٢

تاريخ الإستلام: ٢٠٢١/١٢/١٨ • تاريخ التعديل: ٢٠٢٤/٠٩/٢٥ • تاريخ القبول: ٢٠٢٥/٠٤/١٤ • تاريخ الإصدار: ٢٠٢٥/٠٥/٢٨



الملخص

ومن المؤلفات في مجال الكتب التفسيرية كتاب "تفسير تسنيم". وهو نتاج بحث وتنظيم وتجميع محاضرات آية الله جوادى الآملى في تفسير القرآن الكريم. ولما كان معرفة مصادر أي عمل يساعد كثيراً على فهمه، وهو من الأمور التي تزيد من عمقه ومحتواه العلمي، فإن هذه المقالة تتناول تحليلاً كمياً للمصادر المستخدمة في تفسير تسنيم، وخاصة المجلد الأول منه وهو تفسير سورة حمد. ومن خلال فصل أمور مثل كمية المراجعات القرآنية وغير القرآنية، وخص كمية المراجعات غير القرآنية حسب قرن وفاة المؤلف، وخص كمية المراجعات غير القرآنية حسب مذهب المؤلف، وغيرها، تم عرض جداول ومخططات مقارنة لكل منها باستخدام برنامج إكسل، ثم تم إجراء تحليل إحصائي للمصادر. وأخيراً تم التوصل إلى بعض النتائج، منها اهتمام العلامة الخالص بتفسير آيات القرآن الكريم بمساعدة آيات القرآن الكريم، وهو أمر يتكرر كثيراً

١. ماجستير في علوم القرآن والحديث، كلية الإلهيات، جامعة الزهراء، طهران، إيران (المؤلف المسؤول).

Skashefi255@gmail.com

f.alae@alzahra.ac.ir

٢. أستاذ مشارك، كلية الإلهيات، جامعة الزهراء (ع)، طهران، إيران.

* كشفي، صديقة؛ علاني رحمانی، فاطمة. (٢٠٢٥م). دراسة في "تفسير تسنيم" وتحليل كمي لمصادره المرجعية (دراسة حالة "سورة حمد") - الترويجية لدراسات علوم القرآن، ٦(٢٢)، صص ١٥٥-١٨٦.

<https://Doi.org/10.22081/jqss.2025.62451.1152>

في "تفسير تسنيم"، ومن بين المصادر الروائية كان اهتمامه أكثر بالمصادر الشيعية التي استخدمها في تفسيره، ومثل هذه الحالات يمكن أن تفيد في دراسة هذا الكتاب وفهمه وإثبات دقته.

الكلمات الرئيسية

آية الله جوادى الآملى، تفسير تسنيم، مصادر التفسير، سورة الحمد.



کنکاشی در «تفسیر تسنیم» و تحلیل کمی منابع مورد استناد در آن (مطالعه موردی «سوره حمد»)

صدیقه کاشفی^۱ فاطمه علایی رحمانی^۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۸/۲۷ • تاریخ اصلاح: ۱۴۰۳/۰۷/۰۴ • تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۱/۲۵ • تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۴/۰۳/۰۷

چکیده

یکی از آثار در حوزه کتب تفسیری، «تفسیر تسنیم» است؛ که محصول تحقیق، تنظیم و تدوین درس تفسیر قرآن کریم «آیت الله جوادی آملی» است. از آنجاکه شناخت منابع یک اثر، کمک شایانی به فهم آن اثر می‌کند و از جمله مسائلی است که موجب افزایش بینش و محتوای علمی اثر می‌شود، در این نوشتار به تحلیل کمی منابع استفاده شده در تفسیر تسنیم و به صورت موردی جلد اول آن، که تفسیر سوره حمد است، پرداخته شده است و با تفکیک مواردی از جمله میزان مراجعات قرآنی و غیرقرآنی، بررسی میزان مراجعات غیرقرآنی براساس قرن وفات نویسنده، بررسی میزان مراجعات غیرقرآنی براساس مذهب نویسنده و ... بررسی شده و با استفاده از نرم افزار اکسل، جداول و نمودارهای مقایسه‌ای از هر یک ارائه شده است، سپس به تحلیل آماری منابع پرداخته شده است. در نهایت نتایج حاصل شد از جمله توجه ویژه علامه، به تفسیر توسط آیات قرآن است، که از بسامد بالایی برخوردار است و در میان منابع روایی نیز، توجه ایشان بیشتر به منابع شیعه بوده است، که از آن در تفسیر بهره برده‌اند و مواردی از این دست، که این نتایج می‌تواند در بررسی و شناخت این کتاب، مفید باشد و اتقان آن را مبرهن کند.

کلیدواژه‌ها

آیت الله جوادی آملی، تفسیر، تسنیم، منابع تفسیری، سوره حمد.

۱. کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث دانشکده الهیات، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران (نویسنده مسئول).

Skashefi255@gmail.com

۲. دانشیار، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات دانشگاه الزهراء (ع) - تهران - ایران. f.alaaee@alzahra.ac.ir

* کاشفی، صدیقه؛ علایی رحمانی، فاطمه. (۱۴۰۳). کنکاشی در «تفسیر تسنیم» و تحلیل کمی منابع مورد استناد در آن (مطالعه موردی «سوره حمد»). فصلنامه علمی - ترویجی مطالعات علوم قرآن، ۶(۲۲)، صص ۱۵۵-۱۸۶.

<https://Doi.org/10.22081/jqss.2025.62451.1152>

مقدمه و بیان مسئله

تفسیر تسنیم از تفاسیر ترتیبی شیعی قرآن به زبان فارسی، تألیف آیت الله عبدالله جوادی آملی است که بر پایه شیوه تفسیری علامه طباطبایی در تفسیر المیزان نگاشته شده و در شمار «تفاسیر قرآن به قرآن» جای دارد. مفسر در کنار سه منبع اصلی خود، یعنی قرآن، سنت و عقل در موارد پرشماری از ادبیات عرب و کلام فلاسفه و عرفا برای بیان مراد خود بهره گرفته است. مفسر نخست آیه یا آیاتی می آورد و آن گاه جایگاه علمی و عملی هر آیه را در فضلی جداگانه مورد بحث قرار می دهد. این تفکیک دسترسی به معنا و تفسیر هر آیه را آسان می کند، البته در مواردی هم مفسر چند آیه را به دلیل پیوستگی معنایی در کنار هم یاد می کند و سپس در چهار بخش تفسیر خود را ذیل آن پی می گیرد که عبارتند از: ۱. گزیده تفسیر؛ ۲. تفسیر؛ ۳. لطایف و اشارات؛ ۴. بحث روایی.

در تفسیر «تسنیم»، آیات ترجمه نشده است. مفسر پس از آوردن آیه یا آیات، گزیده ای از تفسیر را، پیش روی قرار می دهد و سپس در بخش تفسیر، از ادبیات عرب و منابع آن به وفور استفاده کرده و معنا و مراد آیه را مفصل تر بررسی می کند. بخش سوم با نام «لطایف و اشارات» آمده که اجتهادی ترین بخش تفسیر است. قدرت تحلیل، اشراف بر عرفان نظری و عملی و میدان داری مفسر در فلسفه و کلام به خوبی در این بخش آشکار شده است. در بحث روایی که آخرین بخش از گفتار مفسر در هر فصل است، روایات را طبقه بندی کرده و در پایان به جمع بندی پرداخته و آن را تحت عنوان «الاشاره» آورده است (اسلامی، ۱۳۸۸، صص ۱۰۹-۱۱۱).

جامعیت علمی مفسر و بهره های فراوان ایشان از علوم مختلف اسلامی و داشتن روحیه استدلالی و اجتهادی و نبوغ ویژه در ارزیابی مباحث علمی مفسر سبب گردیده است تا تفسیر تسنیم عرصه ای برای ابتکارهای علمی و قرآنی شود و آن را جز مفصل ترین تفسیر در تاریخ اسلام نماید (اسلامی، ۱۳۸۸، ص ۱۱۷). در این تحقیق به صورت موردی به بررسی تفسیر سوره حمد پرداخته شده است. تفسیر این سوره در سال ۱۳۷۸ به صورت مقدمه و تفسیر سوره حمد در جلد اول این مجموعه منتشر شده است.

نوآوری این پژوهش، تحلیل منابع این کتاب، از دید کمی است، که تاکنون به آن

پرداخته نشده است. در این تحقیق، همه منابعی که در تفسیر سوره حمد به کار رفته‌اند، بررسی شده و اطلاعات در مورد هر کتاب، با استفاده از مقالات و منابع مختلف گردآوری شده است. سپس این اطلاعات در جداول اکسل به صورت منظم قرار داده شده‌اند. این اطلاعات شامل نام کتاب، تعداد ارجاعات به کتب مختلف، مذهب، و قرن وفات نویسنده، نوع اثر و توضیح مختصری درباره کتاب و نویسنده آن است. در مرحله بعد با استفاده از امکانات نرم‌افزار به تحلیل داده‌ها پرداخته شده است. در این مرحله جداول مختلفی با تفکیک قرن، مذهب و... ایجاد شده و نمودار آنها ترسیم شده است. با تحلیل جداول و نمودارها، نتایج جالبی حاصل شده که در قسمت نتیجه‌گیری به آنها اشاره می‌شود و در متن اصلی مقاله، نمودارها و نتیجه تفصیلی بیان شده است. در واقع با بررسی تک تک منابع مورد استفاده آیت‌الله جوادی آملی و بررسی و مقایسه آنها، می‌توان به ارزش علمی اثر ایشان دست یافته، تفسیر وی مورد نقد جامع‌تر قرار گیرد و افزون بر این، با بررسی منابع، میزان ارزش و اعتبار آنها از نظر آیت‌الله آملی مشخص می‌شود.

۱۶۱

مُطالعات علمی

کنکاشی در «تفسیر تسنیم» و تحلیل کمی منابع مورد استناد در آن (مطالعه موردی «سوره حمد»)

۱. تفسیر ترتیبی تسنیم و آیت‌الله جوادی آملی

آیت‌الله جوادی آملی فرزند میرزا ابوالحسن آملی در سال ۱۳۱۲ش در آمل به دنیا آمد و تحصیلات ابتدایی و دروس حوزوی را تا مرحله سطح در زادگاه خود گذراند، آنگاه راهی تهران شد و برای پنج سال، نزد استادانی همچون حاج شیخ محمدتقی آملی، میرزا ابوالحسن شعرانی، محمدحسین تونی، محی‌الدین الهی قمشه‌ای، دروس فقه، اصول، فلسفه و عرفان را فراگرفت و در سال ۱۳۳۴ رهسپار حوزه علمیه قم شد و و نهایی‌ترین دروس تخصصی حوزوی را در محضر استادانی همچون: آیت‌الله بروجردی، آیت‌الله سیدمحمد محقق داماد، آیت‌الله میرزا هاشم آملی، حضرت امام خمینی و علامه طباطبایی فراگرفت. مؤلف افزون بر تفسیر قرآن، در فقه و فلسفه نیز، صاحب نظر بوده و از مراجع تقلید شیعه ایرانی است و فعالیت‌های فراوان اجتماعی نیز داشته است از جمله: عضو مجلس خبرگان قانون اساسی، عضو جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، عضو پیشین مجلس خبرگان رهبری، از امامان جمعه قم، و... .

مفسر قبل از نگارش تفسیر تسنیم، با نوشتن تفاسیری موضوعی گرایش خود را به این نوع تفسیر نشان داده است. برخی از این تفسیرهای موضوعی عبارتند از: قرآن در قرآن، توحید در قرآن، وحی و نبوت در قرآن، معاد در قرآن، و... .

تفسیر ترتیبی تسنیم، دارای ویژگی‌هایی است از جمله:

- به زبان فارسی است. علامه جوادی آملی امیدوار هستند که این تفسیر فارسی المیزان نباشد، بلکه المیزان فارسی باشد و به بیان دیگر جایگاه المیزان را پیدا کند.
- به پیش‌گفتار سوره می‌پردازد؛ یعنی با یک نگرش کلان به سوره می‌پردازند و فضای حاکم بر سوره را از جمله فضای نزول و سیاسی اجتماعی و فرهنگی را تبیین می‌کند. که در فهم مراد و مفاد آیات کمک زیادی می‌کند.
- تفسیر تک به تک آیات است. علامه جوادی به سیاق آیه توجه خاص دارند و حتی در برخی موارد مقدم بر روایات می‌دانند. در راستای این موضوع، علامه ترجمه قرآن به زبان دیگر را ممکن نمی‌دانند و برای فهم آن برای غیرعرب‌ها، بهتر می‌داند که گزیده تفسیری مدنظر قرار بگیرد.
- در این تفسیر اول گزیده تفسیر آورده می‌شود، سپس شرح واژگان و مفردات آن بیان می‌شود. در ادامه تناسب آیات از جهت مفهومی و مصداقی بیان شده و سپس به تبیین‌های مفهومی پرداخته می‌شود.
- روایات را به‌طور جداگانه آورده شده است تا بتواند به راحتی با متن ارتباط برقرار کند.
- این تفسیر نسبت به دیگر تفاسیر ویژگی‌های منحصر به فردی دارد؛ برای مثال شرح مطالب در المیزان فشرده است که در تسنیم به شرح آنها پرداخته شده است.
- مؤلف در روش تفسیری خود هم از عقل تجریدی، یعنی همان عقل اثبات ریاضی و هم از عقل تجربی همان قطعیت علوم تجربی و هم از نقل که همان قرآن و روایات است، استفاده کرده است.
- راهبردها و راهکارهایی برای حکومت دینی عرضه کرده است.
- پاسخ‌گویی به شبهات نوپدید و نو تقریر، که به تمامی آنها پاسخ داده شده است.
- مؤلف در تفسیر از روش شهودی استفاده نکرده است و اساساً در تفسیر قرآن کریم

این روش را قبول ندارد؛ زیرا ایشان تفسیر را در تبیین مفاهیم خداوند می‌داند، نه در تبیین مصادیق؛ به همین خاطر به این عرصه ورود پیدا نمی‌کند (اسلامی، ۱۳۸۸، صص ۱۰۸-۱۱۲).

جلد اول این کتاب ۶۴۰ صفحه است که شامل سخن ناشر، پیشگفتار، و تفسیر سوره حمد است. در قسمت طولانی سخن ناشر مباحثی از قرآن و تفسیر آن، منابع تفسیری، اقسام تفسیر، برخی شبهات و پاسخ به آنها، پاسخ به نقدهای بر المیزان و ... آمده است. در پیشگفتار تفسیر تسنیم مباحث متعددی مورد بررسی قرار گرفته است، همچون: زبان قرآن کریم، ویژگی‌های تفسیر قرآن، تفسیر قرآن به قرآن، تفسیر قرآن به سنت، تفسیر قرآن به عقل، تفسیر به رأی، جایگاه آرای مفسران و شأن نزول در تفسیر، تبیین شأن نزول، فضای نزول و جو نزول، اوصاف قرآن در نگاه اهل عصمت.

در پیشگفتار تفسیر سوره حمد نیز به بررسی دیدگاه قرآن و اهل بیت علیهم‌السلام به این سوره، نام‌های آن، مکان نزول، ترتیب نزول، تعداد آیات، خطوط کلی معارف سوره، انسجام سوره و ثواب تلاوت آن پرداخته شده است. سپس به تفسیر سوره حمد پرداخته و به تبیین یک یک آیات تحت عناوین گزیده تفسیر، تفسیر آیه، لطائف و اشارات و بحث روایی پرداخته است. انتهای کتاب نیز شامل فهرست کتب، اشعار، روایات و آیات است.

۲. بررسی میزان ارجاعات آیت‌الله جوادی آملی

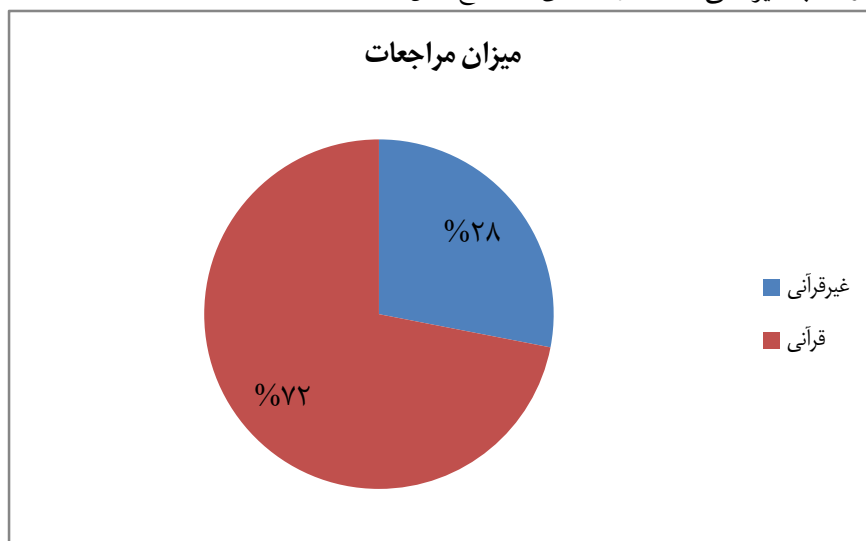
در این پژوهش تلاش شده است، میزان ارجاعات آیت‌الله جوادی آملی به کلام وحی و به کتب دیگر، مورد بررسی قرار گیرد.

۲-۱. بررسی میزان ارجاعات قرآنی و غیرقرآنی در پیشگفتار تفسیر سوره حمد

در قسمت پیشگفتار تفسیر سوره حمد، ۲۳ مرتبه به آیات قرآن و ۵۹ مرتبه به احادیث استناد شده است. در ارجاعات قرآنی، آیه ۸۷ سوره حجر به تعداد ۵ مرتبه و در ارجاعات غیر از قرآن، کتب مجمع البیان و نورالثقلین هر کدام ۹ بار، از ارجاعات پرتکرار در این بخش هستند.

۲-۲. بررسی میزان ارجاعات قرآنی و غیرقرآنی در بخش تفسیری سوره حمد

در قسمت تفسیر سوره حمد، میزان مراجعات قرآنی آیت الله جوادی آملی، ۵۴۷ مورد و میزان مراجعات حدیثی ایشان ۳۰۱ مورد است؛ که بیشترین آن در آیه ششم (اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ)، ۱۶۰ مرتبه و آیه هفتم (صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ)، ۱۰۰ مرتبه است و کمترین آن در آیه سوم (الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ)، ۵ مرتبه است. از مجموع آیات قرآنی که ایشان به آنها استناد کردند؛ برخی آیات چندین مرتبه تکرار شده است؛ از جمله این آیات: (آیه ۱۵۳ سوره انعام ۴ مرتبه، آیه ۲۹ سوره الرحمن ۳ مرتبه، آیه ۲۷ سوره فرقان ۳ مرتبه، آیه ۴۰ سوره بقره ۴ مرتبه، آیه ۳۹ سوره حجر ۳ مرتبه، آیه ۱۲ سوره سجده ۳ مرتبه، آیه ۶۹ سوره عنکبوت ۳ مرتبه، آیه ۵۶ سوره هود ۳ مرتبه، آیه ۳۱ سوره یونس ۳ مرتبه و ۳ مرتبه آیه ۱۰، آیه ۷ سوره فتح ۳ مرتبه، آیه ۱۷ سوره فصلت ۳ مرتبه، آیه ۱۵۶ سوره اعراف ۴ بار) این نتیجه، ویژگی تفسیر تسنیم بر پایه همگرایی آیات را اثبات می‌نماید. و تبیین می‌نماید که مفسر، قرآن را در اصل حجیت و دلالت، مستقل و دلالت و حجیت آن را نیازمند به غیر نمی‌دانند (جوادی آملی، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۱۰۲).



شکل ۱. فراوانی میزان مراجعات قرآنی و غیرقرآنی آیت الله جوادی آملی در تفسیر سوره حمد

۳. بررسی منابع روایی و غیرقرآنی تفسیر تسنیم

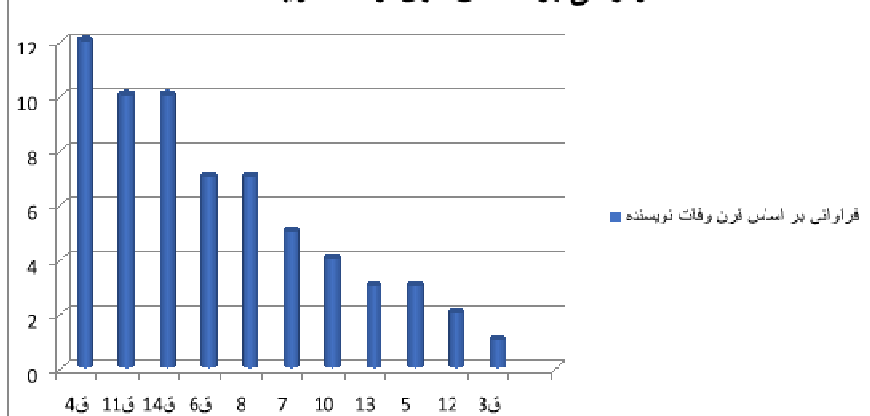
همان گونه که پیش از این بیان شد مفسر در تفسیر تسنیم، افزون بر آیات قرآن، در موارد متعددی از روایات بهره برده است؛ از این رو در این بخش از پژوهش، به تحلیل و بررسی در منابع غیرقرآنی تفسیر تسنیم، در دو بخش، براساس قرن وفات نویسنده و گرایش و نحله فکری نویسنده پرداخته شده است.

۳-۱. بررسی منابع براساس قرن وفات نویسنده

همان طور که در نمودار زیر مشاهده می شود، از مجموع ۶۳ کتابی که آیت الله جوادی آملی در تفسیر سوره حمد از آن استفاده کرده است، بیشتر کتب مربوط به قرن ۴ است؛ که معروف به قرن شکوفایی دانش و تمدن اسلامی است و به عصر معصومین علیهم السلام نزدیک تر است؛ سپس قرن یازدهم هجری، قرن ظهور تفاسیر روایی، کلامی، فلسفی، عرفانی و قرن چهاردهم که از نظر شمار تفسیرهای نگاشته شده سرآمد قرن های گذشته است (تهرانی، ۱۴۰۳، ج ۴، صص ۲۳۱-۲۲۲).

این امر توجه ایشان به استفاده از منابع قدیمی تر را نشان می دهد؛ یعنی ایشان درصدد بودند حداکثر از منابعی استفاده کنند که به زمان پیامبر و ائمه معصومین علیهم السلام نزدیک تر باشد.

فراوانی بر اساس قرن وفات نویسنده

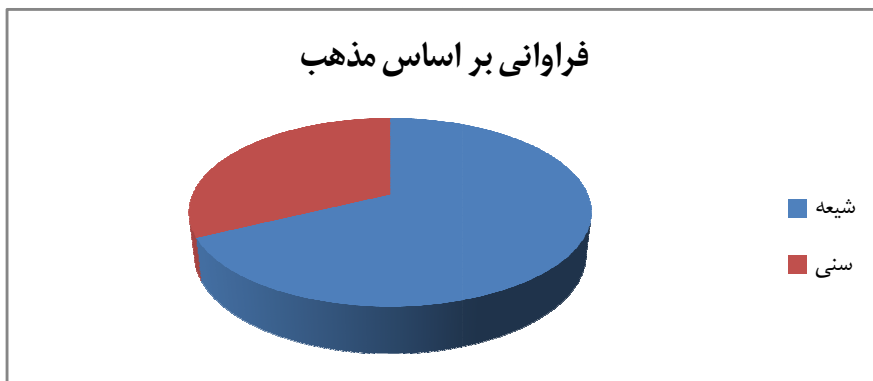


شکل ۲. نمودار بررسی منابع مورد استفاده آیت الله جوادی آملی براساس قرن نویسنده

۲-۳. بررسی منابع براساس مذهب نویسنده

با بررسی منابع غیرقرآنی در تفسیر سوره حمد روشن شد، تعداد منابع اهل سنت از منابع شیعیان کمتر است؛ از ۵۹ نویسنده‌ای که از اثر آنها در این تفسیر بهره برده شده است، ۴۰ مورد از آنها دارای مذهب تشیع و ۱۹ مورد آنها اهل تسنن هستند. این نتیجه حساسیت مفسر را برای ارائه تفسیری متقن روشن می‌نماید، زیرا علمای شیعه، تفسیر قرآن را با احتیاط بیشتر مورد بحث و مطالعه قرار داده‌اند. مهمترین دلیل آن هم تأکید امامان معصوم علیهم‌السلام مبنی بر دور ماندن آنان از ورطه‌ای بوده که بسیاری از دانشمندان اهل سنت، به دلیل دور بودن از سنت قطعی، بدان کشانده شدند. ائمه علیهم‌السلام پیروان خود را از بازی با قرآن و سنجش کلام خدا با معیارهای محدود عقل بشری و نسبت دادن هر سخنی به خدا تحت عنوان تفسیر قرآن بر حذر داشته‌اند. از سوی دیگر، شیعه در مدت طولانی حضور ائمه علیهم‌السلام، به علت دسترسی به واقعیت شریعت و تفسیر حقیقی و قطعی آیات توسط آنان، خود را از اجتهاد شخصی، بی‌نیاز می‌دانستند (عمید زنجانی، ۱۳۷۳، صص ۸۲، ۹۲).

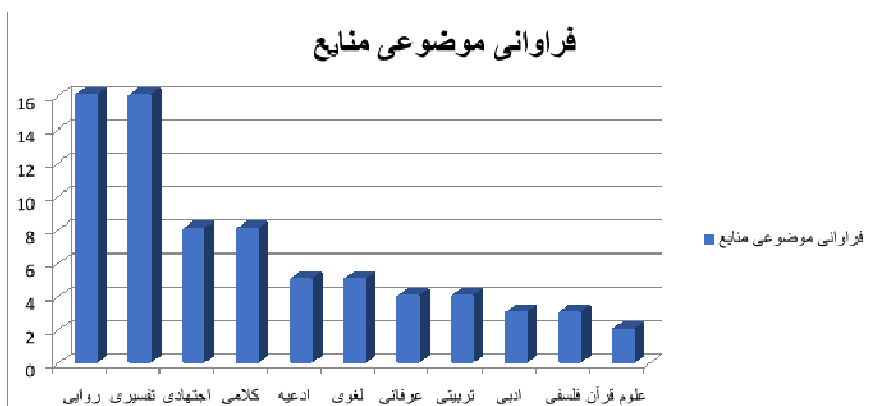
البته نباید این تصور ایجاد شود که علامه تنها از منابع موافق، یعنی شیعیان استفاده کرده‌اند؛ بلکه از منابع متعدد و مطرح اهل سنت مانند: برهان زرکشی، تفسیر ابن عربی، تفسیر نسفی، تفسیر کبیر، تفسیر طبری، در المنثور، کشاف و... نیز استفاده کرده‌اند که این امر جامع‌بینی آیت‌الله جوادی آملی را نشان می‌دهد، همچنین مشخص می‌کند که ایشان درصدد ارائه تفسیری بوده‌اند که در عین اتقان، مورد استفاده همه مسلمانان باشد.



شکل ۳. نمودار بررسی منابع مورد استفاده آیت‌الله جوادی آملی براساس مذهب نویسنده

۴. بررسی انواع منابع استفاده شده در تفسیر تسنیم

منابع آیت‌الله جوادی آملی در تفسیر تسنیم را می‌توان به ۱۲ دسته تقسیم کرد، که به ترتیب فراوانی، در دسته‌های منابع روایی، تفسیری، کلامی و اجتهادی، ادعیه، لغوی، عرفانی، تربیتی، ادبی، فلسفی، علوم قرآن و شعر قرار می‌گیرند.



شکل ۴. نمودار بررسی انواع منابع استفاده شده در تفسیر تسنیم

۴-۱. منابع روایی

در میان منابع مورد استفاده در تفسیر تسنیم بهره‌مندی از منابع روایی شیعه و اهل سنت، از بسامد بالاتری برخوردار است؛ که شامل آثاری چون: نهج‌البلاغه، نورالثقلین، بحارالانوار، اصول کافی، روضه الکافی، وسایل الشیعه، مشارق انوار الیقین، توحید صدوق، تحف العقول، من لا یحضره الفقیه، جامع احادیث شیعه، عوالی اللئالی، معانی الاخبار، در المنثور و ینابیع الموده است.

۴-۲. منابع تفسیری

مفسر در این تفسیر با نگاهی جامع از انواع مختلف تفسیر با رویکردهای مختلف روایی، اجتهادی کلامی، عرفانی و تربیتی استفاده نموده است. این تفاسیر شامل: تفسیر

صافی، تفسیر طبری، تفسیر برهان، تفسیر قمی، تفسیر ابوالفتح، تفسیر عیاشی و تفسیر کبیر است که از تفاسیر مهم شیعه یا اهل سنت هستند.

۳-۴. منابع کلامی و اجتهادی

توجه مفسر به عقل گرایی در تفسیر کلام وحی، در انتخاب منابع مورد استفاده نیز کاملاً روشن است؛ چنان که از منابعی با سبقه کلامی و اجتهادی همچون: منهج الصادقین، المیزان، مجمع البیان، تفسیر نسفی و روح المعانی بهره برده است، یا از منابع فقط کلامی مانند: کشاف، جوامع الجامع، علم الیقین و مفاتیح الاسرار، یا فقط اجتهادی مانند: الجامع الاحکام، تفسیر کبیر و تفسیر طبری، استفاده کرده است.

۴-۴. منابع ادعیه‌ای

در میان منابعی که در تفسیر سوره حمد استفاده شده است؛ کتبی با رویکرد ادعیه مانند: مفاتیح الجنان، صحیفه سجاده، ریاض السالکین، مفتاح الفلاح و اقبال الاعمال، دیده می شود.

۵-۴. منابع لغوی

از جمله منابع لغوی که علامه در تفسیر این سوره بهره برده است، صحاح جوهری، فروق اللغویه، التحقيق، ایجاز البیان فی ترجمه عن القرآن و مفردات راغب، است.

۶-۴. منابع عرفانی

بهره‌مندی از برخی منابع عرفانی مانند: تفسیر سوره حمد امام خمینی، روح البیان، تفسیر ابن عربی، بیان السعاده و لطائف الاشارات، در تفسیر این سوره مشاهده می شود.

۷-۴. منابع تربیتی

استفاده از برخی منابع هدایتی و تربیتی، مانند: منهج الصادقین، کشاف، المنار و کاشف در تفسیر سوره حمد، نشان از اهتمام ویژه ایشان به تفسیر قرآن با رویکردی تربیتی و هدایتی است.

۴-۸. منابع ادبی

مفسر در تفسیر این سوره با بهره‌مندی از کتب جوامع الجامع، مجمع البیان و ایجاز البیان فی ترجمه عن القرآن، توجه خود را به این رویکرد نشان داده است.

۴-۹. منابع فلسفی

افزون بر اشراف فلسفی خود مفسر، ایشان در تفسیر این سوره از آثاری مانند: اسفار، مفاتیح الاسرار و تفسیر القرآن الکریم صدر المتألهین، بهره برده است.

۴-۱۰. منابع علوم قرآنی

ایشان در تفسیر سوره حمد، از دو اثر برهان زرکشی و الاتقان سیوطی که هر دو کتاب از کتب معتبر اهل سنت هستند، استفاده کرده است.

۴-۱۱. منابع شعری

افزون بر کتب مختلفی که پیش از این بیان شد؛ مفسر در تبیین برخی آیات، افزون بر روایات متقن، به منظور سهولت فهم خواننده، اشعار دیوان حافظ و مثنوی مولوی را نیز به کار برده است.

لازم به ذکر است که از میان منابع مورد استفاده که دسته‌بندی شد، میزان استفاده از کتب روایی و تفسیری بیشتر است و در این دو دسته منابع شیعه از بسامد بالاتری برخوردار است.

جدول ۱. بررسی منابع مورد استفاده توسط آیت الله جوادی آملی به تفکیک مذهب نویسنده

ردیف	نوع اثر	تعداد	شیعه	سنی
۱	روایی	۱۵	۱۲	۴
۲	تفسیری	۱۶	۱۰	۶

ردیف	نوع اثر	تعداد	شیعه	سنی
۳	کلامی	۸	۵	۳
۴	اجتهادی	۸	۳	۵
۵	ادعیه	۵	۵	۰
۶	لغوی	۵	۲	۳
۷	تربیتی	۴	۲	۲
۸	عرفانی	۴	۳	۱
۹	ادبی	۳	۲	۱
۱۰	فلسفی	۳	۲	۱
۱۱	علوم قرآنی	۲	۰	۲
۱۲	شعر	۲	۱	۱

۵. بررسی منابع مورد استفاده به تفکیک آیات سوره حمد

در هریک از آیات قرآن به صورت مجزا میزان مراجعات قرآنی و حدیثی مورد توجه قرار گرفت که در انتهای این بخش در جدولی ارائه شده است.

در آیه اول، تعداد مراجعات قرآنی در تفسیر (بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ)، ۵۵ مورد و تعداد مراجعات حدیثی و غیر قرآنی، ۸۹ مورد که از این میان، میزان مراجعات پربسامد، «نور الثقلین»، ۲۱ مرتبه و «بحارالانوار» ۱۲ مرتبه است.

در آیه دوم (الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ)، تعداد مراجعات قرآنی، ۷۰ مرتبه است

که به سوره اعراف آیه ۴۳ به تعداد ۴ بار، مراجعه شده است. و تعداد مراجعات حدیث، ۵۹ مرتبه است که بحارالانوار، ۱۵ مرتبه و نهج البلاغه، ۱۲ بار، بیشترین تکرار را دارند.

آیه سوم (الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ)، تعداد مراجعات قرآنی ۵ مرتبه است و تعداد مراجعات حدیثی ۴ مرتبه است که کمترین مراجعات قرآنی و حدیثی را دارد.

در آیه چهارم (مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ)، تعداد مراجعات قرآنی، ۸۰ مورد است و تعداد مراجعات حدیثی، ۲۸ مورد است که بحارالانوار ۱۳ مورد آن است.

آیه پنجم (إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ)، تعداد مراجعات قرآنی، ۷۷ مورد است و تعداد مراجعات حدیثی، ۳۶ مرتبه است که «بحارالانوار»، ۱۶ مورد آن است و ۷ مرتبه «نهج البلاغه» است.

آیه ششم (اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ)، تعداد مراجعات قرآنی ۱۶۰ مورد و مراجعات حدیثی، ۵۶ مورد است که بحارالانوار، ۲۰ مورد آن است و ۱۰ مرتبه «نورالثقلین» و ۸ مرتبه «نهج البلاغه» است.

در آیه هفتم (صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ)، میزان مراجعات قرآنی، ۱۰۰ مورد و تعداد مراجعات حدیثی، ۳۳ مورد است؛ که ۱۰ مرتبه از «نهج البلاغه» و ۹ مرتبه از «بحارالانوار» استفاده شده است.

همان گونه که در جدول زیر دیده می‌شود، از نظر میزان مراجعات قرآنی و غیر قرآنی به ترتیب آیات ششم (اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ)، یکم و هفتم از بسامد بالاتری برخوردارند و کمترین بسامد مربوط به آیه سوم است؛ که احتمالاً به دلیل پرداختن به کلمات «الرَّحْمَن» و «الرَّحِيم» در آیه بسمله است.

همچنین با بررسی این آیات، از نظر مراجعه به کتب غیر قرآنی، روشن شد؛ که آیات اول، دوم و ششم از بسامد بالاتری برخوردارند که احتمالاً دلیل آن، اهمیت کلماتی است که در این آیات به کار برده شده است و نقش این آیات را در سعادت بشر روشن می‌نماید.

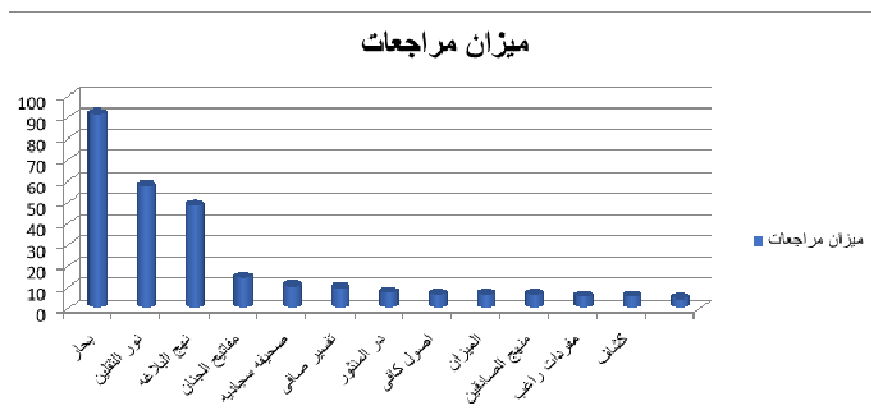
جدول ۲. بررسی منابع مورد استفاده به تفکیک آیات سوره حمد

آیات سوره حمد	تعداد مراجعات قرآنی	تعداد مراجعات غیر قرآنی	تعداد کتب مورد استفاده غیر از قرآن	تعداد کتب غیر قرآنی از کتب شیعیان	تعداد کتب غیر قرآنی از کتب اهل سنت
بسم الله الرحمن الرحيم (۱)	۵۵	۸۹	۳۴	۲۱	۱۲
الحمد لله رب العالمين (۲)	۷۰	۵۹	۱۸	۱۲	۶
الرحمن الرحيم (۳)	۵	۴	۴	۴	۰
مالك يوم الدين (۴)	۸۰	۲۸	۱۳	۷	۶
اياك نعبد و اياك نستعين (۵)	۷۷	۳۶	۱۳	۱۱	۲
اهدنا الصراط المستقيم (۶)	۱۶۰	۵۶	۱۶	۱۲	۴
صراط الذين انعمت عليهم غير المغضوب عليهم ولا الضالين (۷)	۱۰۰	۳۳	۱۰	۹	۱

۶. بررسی منابع دارای کثرت ارجاعات در تفسیر تسنیم سوره «حمد»

روشن شد، از میان منابعی که در تفسیر این سوره استفاده شده است، به ترتیب فراوانی کتب بحار الانوار، نورالثقلین، نهج البلاغه، مفاتیح الجنان و صحیفه سجادیه، بیشترین بسامد را داشتند. بی شک منابعی که بیشترین ارجاعات را داشته، منابع مهمی هستند که

توجه آیت الله جوادی آملی را به خود جلب کرده است. در ادامه به بررسی چندین اثر به ترتیب فراوانی میزان استفاده، پرداخته می شود.



شکل ۵. نمودار میزان فراوانی ارجاعات به کتب مختلف در تفسیر تسنیم سوره «حمد»

۱۷۳

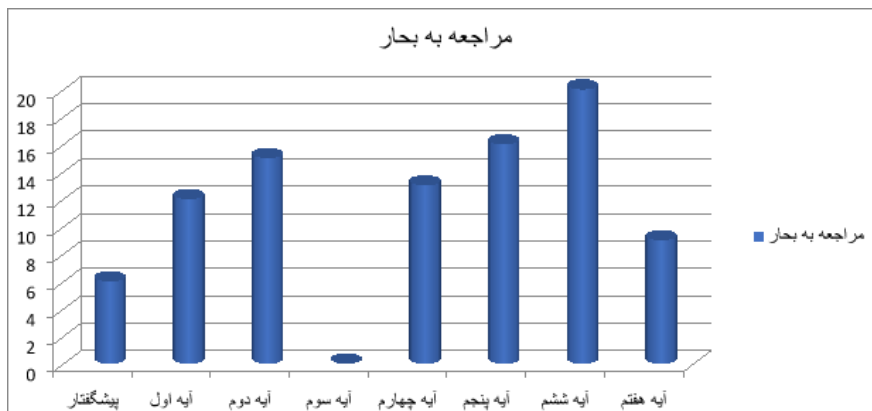
مُطالعات قرآنی

کنکاشی در «تفسیر تسنیم» و تحلیل کمی منابع مورد استناد در آن (مطالعه موردی «سوره حمد»)

۱-۶. بحارالانوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار

بحارالانوار به عنوان دائرةالمعارفی جامع از میراث اهل بیت (علیهم السلام)، همواره جایگاهی مهم و رفیع در سنت علمی شیعه داشته است. بحارالانوار کتاب جامعی است که دربرگیرنده اخبار اهل بیت (علیهم السلام) است. تحقیقات دقیقی که بهتر از آن یافت نمی شود و باید گفت مانند این کتاب نه قبلاً نوشته شده است و نه در آینده نوشته خواهد شد (تهرانی، ۱۴۰۳ق، ج ۳، ص ۱۶) بحارالانوار اثر عالم و محدث بزرگ، محمدباقر مجلسی است، که تقریباً در برگیرنده ۴۰۰ کتاب و رساله است. بحارالانوار خود یک کتابخانه است و مصنف آن هنگامی که دید بسیاری از کتب حدیثی به واسطه کوچکی حجم و گذشت زمان در معرض نابودی و تلف شدن هستند، در صدد تألیف آن برآمد (خمینی، ۱۳۶۳، ص ۳۱۹).

آیت الله جوادی آملی در تفسیر سوره حمد، ۹۱ مرتبه به این کتاب مراجعه کرده است. نمودار زیر این مراجعات را به تفکیک آیات نشان می دهد.

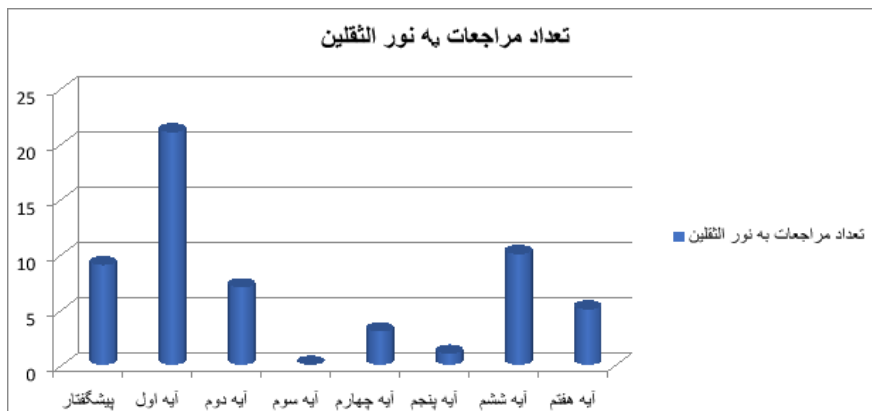


شکل ۶. نمودار میزان استناد به کتاب بحار الانوار به تفکیک آیات سوره حمد

این کتاب بیشترین ارجاعات را به خود اختصاص داده که خود این امر، اهمیت این کتاب را نشان می‌دهد. بحار الانوار، مفصل‌ترین مجموعه حدیثی شیعه است که با نظارت علامه مجلسی تألیف شده است. مجلسی تلاش کرده است که در بحار الانوار تمام موضوعات و مسائل موجود را پوشش دهد. محمدباقر مجلسی (۱۱۱۰-۱۰۳۷ق)، از معروف‌ترین فقها و محدثان در جهان اسلام و از صاحب‌منصبان با نفوذ شیعه در عصر صفویه است. در علوم مختلف اسلامی مانند تفسیر، حدیث، فقه، اصول، تاریخ، رجال و درایه، فلسفه، منطق، ریاضیات، ادبیات، لغت، جغرافیا، طب، نجوم و علوم غریبه متخصص بود. (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱، ص ۲)

۲-۶. نورالثقلین

نورالثقلین تفسیر روایی و به زبان عربی، تألیف عبد علی بن جمعه حویزی از فقها و محدثان شیعه قرن دوازدهم است. آیت‌الله جوادی آملی در مجموع، ۵۷ مرتبه از این منبع استفاده کرده‌اند. نمودار زیر این مراجعات را به تفکیک آیات نشان می‌دهد.



شکل ۷. نمودار میزان استناد به کتاب نورالثقلین به تفکیک آیات سوره حمد

در تفسیر نور الثقلین ۱۳۴۲۲ حدیث گرد آمده است. از آنجا که این کتاب دربرگیرنده آیات (ثقل اکبر) و روایات (ثقل اصغر) است، با اقتباسی از حدیث ثقلین که مورد قبول همه مسلمانان است، نورالثقلین نامیده شده است. عمده ترین ویژگی این مجموعه، جمع بین آیات و روایات است که در فهم معارف قرآنی بسیار لازم است (عروسی حویزی، ۱۳۸۳ق، ج ۱، صص ۱۳۷-۱۳۸).

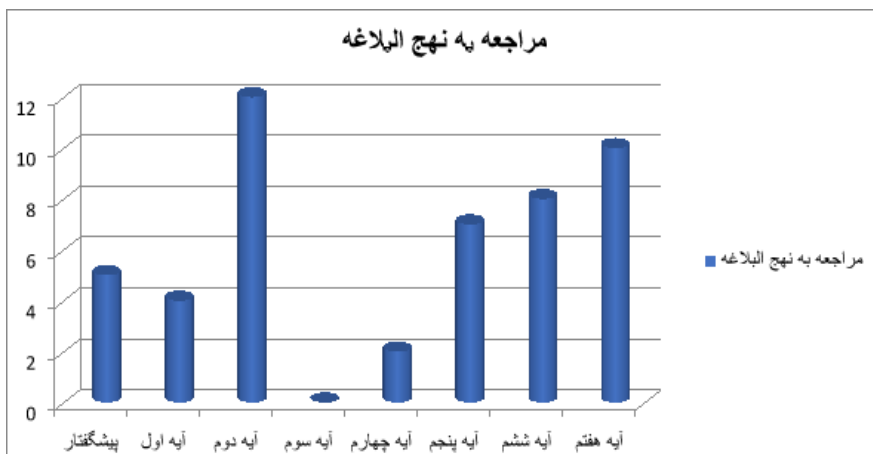
از دیدگاه علامه طباطبایی، تفسیر نورالثقلین کتابی ارزشمند است، که مؤلف آن تمام اخبار وارده در تفسیر آیات قرآن کریم (جز موارد اندکی از روایات) را جمع آوری نموده و در ضبط، چینش، ترتیب و تهذیب و تنقیح روایات، در ضمن اشاره به مصدر آنها، تلاشی وافر نموده، و از بهترین تألیفات در این زمینه می باشد (عروسی حویزی، ۱۳۸۳ق، ج ۱، ص ۳).

بهاء الدین خرمشاهی، درباره سبک نورالثقلین می نویسد: «او صاحب یکی از برجسته ترین تفسیرهای روایی و مأثور شیعه است. تفسیری که از آثار قدما به تفسیر فرات کوفی، قمی و عیاشی شباهت دارد و از تفاسیر متأخر به تفسیر البرهان اثر سیدهاشم بحرانی» (ایازی، ۱۳۷۳، ص ۷۳۳).

۳-۶. نهج البلاغه

نهج البلاغه کتابی شامل خطبه‌ها، نامه‌ها و جملات کوتاه حکیمانه امام علی علیه السلام است، که به عقیده برخی پس از قرآن کریم و احادیث نبوی، مهمترین منبع شناخت اسلام و ارزش‌های دینی است. (رشاد، ۱۳۸۰، ج ۱۲، ص ۱۱).

آیت‌الله جوادی آملی در مجموع ۴۸ مرتبه از این منبع استفاده کرده است. نمودار زیر این مراجعات را به تفکیک آیات نشان می‌دهد.



شکل ۸. نمودار میزان استناد به کتاب نهج البلاغه به تفکیک آیات سوره حمد

سیدرضی، یکی از عالمان بزرگ شیعی در اواخر قرن چهارم هجری این مجموعه را جمع‌آوری کرده است. معیار انتخاب سخنان امام علی علیه السلام در این کتاب فصاحت و بلاغت است.

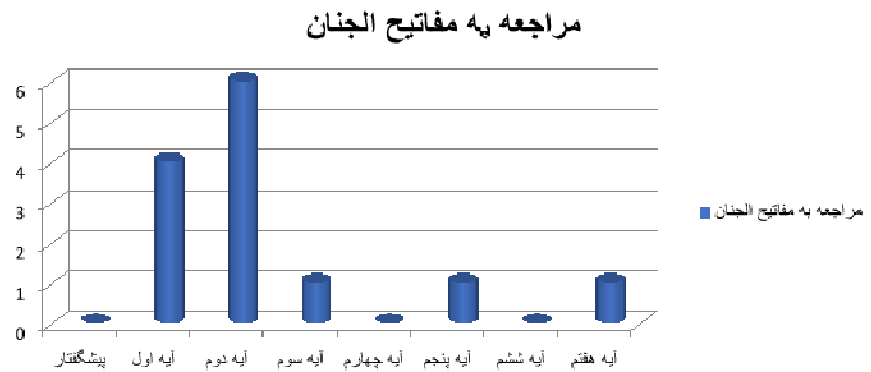
محدث نوری در کتاب مستدرک الوسائل، نهج البلاغه را برادر قرآن دانسته است. جورج جرداق نویسنده مسیحی لبنانی نیز نهج البلاغه را کتابی با بالاترین سطح بلاغت معرفی کرده است و آن را قرآنی می‌داند که از مقام خود کمی پایین

آمده است (مصطفوی، ۱۳۸۶، ص ۳۹). او معتقد است تمام زیبایی‌های زبان عرب در این کتاب یافت می‌شود. او همچنین کلام نهج البلاغه را پایین‌تر از کلام خالق و بالاتر از کلام مخلوق عنوان کرده است (الحسینی الخطیب، ۱۴۰۹ق، ج ۱، ص ۹۱). از شهاب الدین آلوسی فقیه و مفسر شافعی نیز این کلام نقل شده است که او عنوان کرده است که در نهج البلاغه سخنانی نزدیک به مرحله اعجاز وجود دارد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۵، ج ۱، ص ۳۰).

برخی یکی از امتیازات فوق‌العاده نهج البلاغه را جامعیت و تنوع محتوی آن عنوان کرده‌اند؛ محتوایی که گفتارهای بدیع، شیرین، حساب شده و دقیقی در موضوعات مختلف و حتی گاهی متضاد دارد. شیخ محمد عبده، یکی از بزرگان اهل سنت معتقد است، در این کتاب نظرهای مختلف و متفاوتی وجود دارد گاهی انسان خود را در افق‌های بلند معانی و زیباترین و بهترین عبارت‌ها می‌بیند و گاهی در میدان جنگ، گاهی نیز عقلی نورانی در این کلام را مشاهده می‌کند که تلاش می‌کند انسان را از ظلمت‌ها به سوی ملکوت اعلیٰ ببرد و در عالم قدس جای دهد (جرداق، ۱۳۹۰ق، ج ۱، ص ۴۷). گاهی نیز انسان خود را در میان مدیرانی می‌بیند که علی‌السلام، آنها را به مسائل سیاست ارشاد و به راه و روش کیاست، هدایت می‌کند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۵، ج ۱، ص ۳۴).

۴-۶. مَفَاتِيحُ الْجَنَانِ

در این زمان رایج‌ترین کتاب دعا در بین شیعیان، مَفَاتِيحُ الْجَنَانِ تألیف شیخ عباس قمی است (۱۲۹۴-۱۳۵۹ق). این کتاب مجموعه‌ای از دعاها، مناجات‌ها، زیارات، اعمال مخصوص ایام سال و ماه و آداب و رسوم دینی است که از پیامبر اسلام ﷺ و ائمه اطهار شیعیان و علما نقل شده است (قمی، ۱۳۸۸، ص ۲۸). آیت‌الله جوادی آملی در تفسیر سوره حمد، ۱۴ مرتبه به این کتاب مراجعه نموده است که نمودار زیر این مراجعات را به تفکیک آیات نشان می‌دهد.



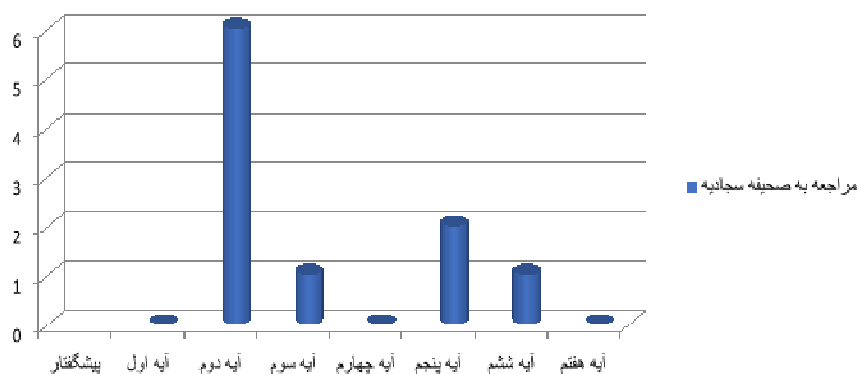
شکل ۹. نمودار میزان استناد به کتاب مفاتیح الجنان به تفکیک آیات سوره حمد

مؤلف مفاتیح بخش زیادی از این کتاب را از کتاب‌های پیشین مانند اقبال سید بن طاووس و مصباح کفعمی و زاد المعاد علامه مجلسی گرفته است. وی صاحب تألیفات بسیاری در حوزه‌های مختلف است که معروف‌ترین آنها مفاتیح الجنان، سفینه البحار و منتهی الآمال است. محدث قمی در سال ۱۳۵۹ق در نجف درگذشت و در حرم امام علی (علیه السلام) دفن گردید (قمی، ۱۳۸۸، ص ۲۸).

۵-۶. صحیفه سجادیه

صحیفه سجادیه کتابی حاوی ۵۴ دعا از امام سجاد (علیه السلام) است و پس از قرآن و نهج البلاغه مهم‌ترین میراث مکتوب شیعه به حساب می‌آید و به نام‌های «اخت قرآن» و «انجیل اهل بیت (علیهم السلام)»، «زبور آل محمد» و «صحیفه کامله» نیز مشهور است (تهرانی، ۱۴۰۳ق، ج ۱۵، صص ۱۸-۱۹) آیت‌الله جوادی آملی در تفسیر سوره حمد، ۱۰ مرتبه به صحیفه سجادیه استناد نموده‌اند. نمودار زیر میزان مراجعات ایشان را به تفکیک آیات سوره حمد را نشان می‌دهد.

مراجعه به صحیفه سجادیه



شکل ۱۰. نمودار میزان استناد به کتاب صحیفه سجادیه به تفکیک آیات سوره حمد

۱۷۹

مُطَالَعَةُ الْقُرْآنِ

کنکاشی در «تفسیر تسنیم» و تحلیل کمی منابع مورد استناد در آن (مطالعه موردی «سوره حمد»)

صحیفه مانند قرآن و نهج البلاغه از نظر فصاحت و بلاغت مورد توجه قرار گرفته است و از نظر محتوایی امام سجاد علیه السلام بسیاری از معارف دینی از جمله خداشناسی، جهان‌شناسی، انسان‌شناسی و مباحث عالم غیب، فرشتگان، رسالت انبیا، جایگاه پیامبر صلی الله علیه و آله و اهل بیت علیهم السلام، امامت، فضایل و رذایل اخلاقی، گرامیداشت اعیاد، مسائل اجتماعی و اقتصادی، اشارات تاریخی، نعمت‌های گوناگون خداوند، آداب دعا، تلاوت، ذکر، نماز و عبادت را در دعا‌های خود بیان می‌کند. شروح بسیاری بر این کتاب نوشته شده که مشهورترین آنها ریاض السالکین نوشته سید علیخان شیرازی است. صحیفه سجادیه از نظر سندی، در حد تواتر است. یکی از کتبی که به بررسی اسناد آن پرداخته کتاب رساله فی السند الصحیفه السجادیة، ابوالمعالی محمد بن ابراهیم کلباسی (م ۱۳۱۵ق) است که سند صحیفه سجادیه را به اختصار شرح داده است (قندوزی، ۱۴۱۶ق، ج ۱، ۲، ص ۵۹۹).

جدول ۳. مقایسه پنج منبع به تفکیک آیات و میزان ارجاع به هر منبع

نام کتاب	آیه ۱	آیه ۲	آیه ۳	آیه ۴	آیه ۵	آیه ۶	آیه ۷	کل
بحار الانوار	۱۲	۱۵	۰	۱۳	۱۶	۲۰	۹	۹۱
نور الثقلین	۲۱	۷	۱	۳	۱	۱۰	۵	۵۷
نهج البلاغه	۴	۱۲	۰	۲	۷	۸	۱۰	۴۸
مفاتیح الجنان	۴	۶	۱	۰	۱	۰	۱	۱۴
صحیفه سجادیه	۰	۶	۱	۰	۲	۰	۰	۱۰

نکته قبل توجه این است که پنج کتاب که بیشترین ارجاعات را به خود اختصاص داده‌اند، از بزرگان شیعه هستند.

نتیجه‌گیری

از رهگذر بازشناسی و تحلیل منابع کمی مورد استفاده در کتاب تفسیر تسنیم که به صورت موردی به جلد اول آن یعنی تفسیر سوره حمد پرداخته شد، نتایج زیر حاصل گردید:

۱. علامه در قسمت پیشگفتار تفسیر سوره حمد، ۲۸٪ به آیات قرآن و ۷۱٪ به احادیث استناد کرده‌اند.

۲. در قسمت تفسیر سوره حمد، میزان مراجعات قرآنی آیت‌الله جوادی آملی ۶۵٪ و میزان مراجعات غیرقرآنی ایشان ۳۵٪ است که روشن می‌نماید پایه و منبع اصلی تفسیر تسنیم بر مبنای قرآن کریم است.

۳. در بررسی منابع غیرقرآنی مورد استفاده آیت‌الله جوادی آملی در این کتاب، براساس قرن وفات نویسنده، از مجموع ۶۴ کتابی که ایشان در تفسیر سوره حمد بهره گرفته است، بیشتر کتب به ترتیب فراوانی مربوط به قرن ۴ هجری است و اولویت با منابع قدیمی تر بوده است.

۴. تعداد منابع اهل سنت از منابع شیعیان کمتر است. از ۵۹ نویسنده‌ای که از اثر آنها در این تفسیر بهره برده شده است، ۶۸٪ آنها دارای مذهب تشیع و ۳۲٪ مورد آنها اهل تسنن هستند. این نتیجه حساسیت مفسر را برای ارائه تفسیری متقن روشن می‌کند، زیرا علمای شیعه تفسیر قرآن را با احتیاط بیشتر مورد بحث و مطالعه قرار داده‌اند.

۵. در بررسی نوع اثر منابع استفاده شده توسط آیت‌الله جوادی آملی، بیشترین منابع مربوط به کتب روایی و تفسیری است.

۶. در بررسی میزان مراجعات قرآنی، آیت‌الله جوادی آملی به تفکیک آیات سوره حمد، بیشترین مراجعات قرآنی مربوط به آیات ششم (اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ) و هفتم (صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ)، به ترتیب ۱۶۰ مورد و ۱۰۰ مورد است و کمترین آن مربوط به آیه سوم (الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ)، ۵ مرتبه است.

۷. در بررسی منابع غیرقرآنی مورد استفاده آیت‌الله جوادی آملی به تفکیک آیات سوره حمد، بیشترین مراجعات مربوط به آیات اول (بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ) و دوم (الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ)، به ترتیب ۸۹ و ۵۹ مرتبه و کمترین آنها مربوط به آیه سوم (الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ)، ۴ مرتبه است.

۸. در بررسی منابعی که بیشترین ارجاعات را داشته‌اند، اولین کتاب بحارالانوار است که ۹۱ مرتبه به آن مراجعه شده است. دومین کتاب نورالثقلین است که در مجموع ۵۷ مرتبه از آن استفاده شده است. سومین کتاب نهج البلاغه با میزان مراجعه ۴۸ مرتبه است. که همگی از آثار علمای شیعه است.

۹. تلاش آیت‌الله جوادی آملی در مراجعه به آیات در تفسیر، روشن کننده ادعای تفسیر قرآن به قرآن است و تبیین می‌نماید که مهمترین منبع تفسیری تسنیم و رجوع به آیات آن در همه مباحث اصلی خدشه‌ناپذیر است و بر پایه اطلاع گسترده و فراگیر مفسر به معارف و احکام و حکم قرآنی، هر آیه به گونه‌ای تفسیر شده که در آن سراسر قرآن (در حد وسع) موردنظر بوده و از آیات

به عنوان استدلال و استمداد استفاده شده است.

۱۰. مفسر از ادله و مویدات روایی در تفسیر هر آیه به خوبی بهره گرفته و آیه را به گونه ای تفسیر کرده است که با سنت قطعی معصومان علیهم السلام متناقض نباشد، زیرا تباین قرآن و سنت همان افتراق این دو جبل الهی است.

فهرست منابع

* قرآن کریم.

** نهج البلاغه.

اسلامی، علی. (۱۳۸۸). سیر سنام معرفت قرآن. فصلنامه اسرا. شماره ۱، صص ۱۰۵-۱۲۸.

ایازی، سید محمد علی. (۱۳۷۳). المفسرون حیاتهم و منهجهم. تهران: مؤسسه چاپ و نشر وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

تهرانی، آقابزرگ. (۱۴۰۳ق). الذریعة الی تصانیف الشیعه (ج ۳، ۴، ۱۵). بیروت: دارالاضواء.

جرداق، جورج. (۱۳۹۰ق). الامام علی صوت العدالة الانسانية (ج ۱). بیروت: دار مکتبة الحیة.

جوادى آملی، عبدالله. (۱۳۷۸). تفسیر تسنیم (ج ۱). قم: اسراء.

الحسینی الخطیب، السید عبدالزهرء. (۱۴۰۹ق). مصادر نهج البلاغة وأسانیده (ج ۱). بیروت: دار الزهراء.

خمینی، روح الله. (۱۳۶۳ق). کشف الاسرار. قم: بی نا.

رشاد، علی اکبر. (۱۳۸۰). دانشنامه امام علی (ج ۱۲). تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

عروسی حویزی، عبدعلی. (۱۳۸۳ق). نور الثقلین (ج ۱). قم: مطبعة العلمیه.

عمید زنجانی، عباسعلی. (۱۳۷۳). مبانی و روش های تفسیر قرآن. تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

قمی، عباس. (۱۳۸۸). مفاتیح الجنان (مترجم: حسین انصاریان). قم: دار العرفان.

قندوزی، سلیمان بن ابراهیم. (۱۴۱۶ق). ینابیع الموده (ج ۱، ۲، به کوشش: علی جمال اشرف). تهران: نشر اسوه.

مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳ق). بحارُ الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار (ج ۱). بیروت:

دار احیاء التراث العربی.

مصطفوی، سیدجواد. (۱۳۸۶). رابطه نهج البلاغه و قرآن. قم: بنیاد نهج البلاغه.

مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۵). پیام امام شرح تازه و جامعی بر نهج البلاغه (ج ۱). تهران:

دارالکتب الاسلامیه.

References

* The Holy Quran

** Nahj al-Balagha

Al-Husayni Al-Khatib, A. A. (1988). *Masadir Nahj al-Balaghah va Asanida* (Vol. 1). Beirut: Dar al-Zahra. [In Arabic]

Amid Zanjani, A. (1994). *Principles and methods of Quranic exegesis*. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance Publishing. [In Persian]

Arusi Howeyzi, A. (1963). *Nur al-Thaqalayn* (Vol. 1). Qom: Al-'Ilmiyyah Press. [In Arabic]

Ayazi, S. M. A. (1994). *Al-Mufasiroun Hayatuhum va Manhajuhum*. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance Press. [In Persian]

Eslami, A. (2009). *The course of the peaks of Quranic knowledge*. *Isra*, (1), pp. 105-128. [In Persian]

Javadi Amoli, A. (1999). *Tafsir al-Tasnim* (Vol. 1). Qom: Isra. [In Persian]

Jurdaq, G. (1970). *Al-Imam Ali Sawt al-Idalat al-Insaniya* (Vol. 1). Beirut: Dar Maktabat al-Hayah. [In Arabic]

Khomeini, R. (1943). *Kashf al-Asrar*. Qom. [In Persian]

Majlesi, M. B. (1983). *Bihar al-Anwar: Al-Jami'ah le Durar Akhbar al-A'imah al-Athar* (Vol. 1). Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi. [In Arabic]

Makarem Shirazi, N. (1996). *Message of the Imam: A new and comprehensive commentary on Nahj al-Balaghah* (Vol. 1). Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Persian]

Mostafavi, S. J. (2007). *The relationship between Nahj al-Balaghah and the Quran*. Qom: Nahj al-Balaghah Foundation. [In Persian]

Qanduzi, S. b. I. (1995). *Yanabi' al-mawaddah* (Vols. 1-2, A. Jamal Ashraf, Ed.). Tehran: Uswah Publications. [In Arabic]

Qomi, A. (2009). *Mafatih al-Jinan* (H. Ansarian, Trans.). Qom: Dar al-'Irfan. [In Persian]

- Rashad, A. A. (2001). *Encyclopedia of Imam Ali* (Vol. 12). Tehran: Research Institute for Islamic Culture and Thought. [In Persian]
- Tehrani, A. B. (1983). *Al-Dhari'ah ila tasanif al-Shi'ah* (Vols. 3, 4, 15). Beirut: Dar al-Adwa. [In Arabic]